

ВЗАМОЗВ'ЯЗКИ ПРИРОДНОГО ТА ПОЗИТИВНОГО ПРАВА: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вступні зауваги. У західній традиції права проблема співвідношення природного й позитивного права привертає увагу дослідників ще від часів виникнення перших концепцій юснатуралізму (Платон, Аристотель, Цицерон). За доби Середньовіччя вона набула форму питань про способи виведення приписів позитивного права із засад права природного та про міру обов'язковості несправедливого закону (Тома Аквінський). Етико-правова проблематика залишалася предметом дискусій між позитивістами та юснатуралістами й у ХХ сторіччі (Г.Ф.Шершеневич, М.М.Коркунов, І.О.Льїн, П.І.Новгородцев, Б.М.Чичерин, В.С.Соловйов, Й.В.Михай-ловський, Є.М.Трубецькой, Г.Кельзен, Г.Харт, Ж.Марітен, Й.Месснер, Дж.Фінніс, Л.Фуллер, Дж.Річардс, Р.Дворкін та ін.).

В юснатуралістичних ученнях питання про співвідношення між тими нормативними утвореннями, котрі визнаються правом «природним» із емпіричною соціонормативною реальністю, вирішується неоднозначно. Прикметно, що самі по собі відповіді на це питання розглядаються в літературі як одна з підстав класифікації доктрин юснатуралізму. Так, Х.Ріффель [38, с.207-208] пропонував саме за таким критерієм диференціювати юснатуралістичні концепції, починаючи від тих, в яких природне право виступає зразком для правопорядку, до тих, в яких природне право заперечує позитивне [див.: 31, с.31].

Для розв'язання завдань *практичної* юриспруденції ті радикальні юснатуралістичні концепції, які належать до останньої групи (їхні історичні корені містяться ще у вченнях кініків), навряд чи можуть бути визнані прийнятними. Однак для досягнення цієї ж мети далеко не завжди є придатними й концепції першої групи. Адже такі ідеальні утворення, як зразки, стандарти, моделі, ціннісно-нормативні образи, ідеали тощо можуть істотно відрізнятися за ступенем можливості їх практичної реалізації. Мусимо визнати, що чималій кількості таких утворень в історичному й сучасному юснатуралізмі властивий утопічний або ж надто абстрактний характер (концепції «золотої доби», ідеальної держави, «трансцендентної справедливості» тощо).

А ось підходи, котрі з юридико-практичної точки зору можуть становити особливий інтерес, знаходяться поміж тими, котрі належать до двох

згаданих вище граничних випадків у класифікації Х.Ріффеля. У сучасній теорії та філософії права серед таких підходів та концепцій можна виокремити дві групи:

-ті, в яких між природним і позитивним правом існують відношення доповнюваності, комплементарності (Р.Моулз [22, с.246-247], Л.Александр [23, с.171], Г.В.Мальцев [12, с.393-409], П.М.Рабінович [24, с.67-70] та ін.);

-ті, які зорієнтовані на той чи інший варіант інтегрування, синтезу природного й позитивного права (інтегративна юриспруденція Дж.Холла [35], Г.Дж.Бермана [36, с.779-801], концепції Р.Дворкіна [34], М.Віллі [22, с.221-222], П.А.Сорокіна [7, с.111-120]; онтологічна герменевтика А.Кауфманна [37]; концепція «внутрішньої моральності права» Л.Л.Фуллера [30], ідеї «природності позитивного права» й «позитивності природного права» Е.Л.Тінанта [22, с.241], «комунікативна теорія права» А.В.Полякова [21, с.166-207], «реалістичний позитивізм» Р.А.Ромашова [25, с.11-12], «формально-змістовні» підходи Є.М.Трубецького [29], П.А.Оля [с.191-207], «природно-позитивне право» В.М.Шафірова [32] та ін.). Окремо слід назвати сучасні ідеї С.С.Алексєєва [1], В.А.Бачиніна [2] та концепцію багаторівневої «правової реальності» С.І.Максимова [11, с.178-179], в яких присутні моменти як доповнюваності, так і синтезу природного й позитивного права.

Як інтегрування, так і взаємодоповнюваність природного й позитивного права можуть осмислюватись на різних рівнях дискурсу: філософсько-правовому («метафізичному»), емпірико-соціологічному, нормативно-юридичному (юридико-догматичному).

Загалом у сучасному правознавстві залишається досить поширеним філософсько-правове осмислення співвідношення цих нормативних утворень [див. напр.: 1; 3; 5; 10; 26 та ін.]. Не заперечуючи необхідності та евристичної цінності цього дискурсу, зауважимо, що йому властивий високий рівень абстрактності проблем, зазвичай розглядуваних на рівні категорій права, закону, справедливості тощо. Часто вибір ідеалістичної філософсько-правової парадигми й відповідної методології дозволяє дослідникам утримуватись від сходження на рівень такої *конкретної* соціо-

нормативної цілісності (соціокультурної системи та її інститутів), в якій розрізнялись би природно-правові й позитивно-правові аспекти.

З іншого боку, у вітчизняній та сучасній російській літературі досить часто зустрічається юридико-нормативістська інтерпретація природного права як суб'єктивних державно-юридичних прав людини. У рамках такого підходу побутує тенденція, після декларування особливої значущості прав людини як невідчужуваних та невідємних, надалі аналізувати їх як суб'єктивні юридичні права, на основі юридико-догматичного підходу, відволікаючись від зв'язків з їх «до-позитивними» аспектами. Відтак розгляд власне позитивно-правової реальності відсуває на другий план аналіз її взаємозв'язків із морально-етичними ідеями, нормативними образами, цінностями, а також із низкою антропних, соціальних та економічних чинників, котрі традиційно вважаються природно-правовими. У таких випадках юридико-прикладні дослідження виявляються відірваними від філософсько-правових (що чималою мірою зумовлено й спеціалізованістю сучасної юридичної науки).

Соціально-філософські засади діалектики природного та позитивного права. Дихотомічність, бінарність природного й позитивного права зумовлює те, що співвідношення між цими феноменами можуть розглядатись за посередництвом низки парних категорій, котрі відображають окремі моменти, аспекти розвитку тієї онтичної та концептуальної цілісності, якою є *право*.

Філософсько-правовий аналіз, здійснюваний у категоріях діалектики, дозволяє інтерпретувати правовий розвиток як процес формування сутності права, як становлення й розвиток цієї сутності, яка в діалектичній логіці розглядається, серед іншого, і як *процес формування самого явища*. При цьому внутрішньою рушійною силою цього процесу виступають сутнісні протиріччя - *сутності і явища, матерії та форми, змісту і форми* [див. напр.: 8, с.68]. Так, в аспекті діалектики змісту і форми зміст права може розглядатись як форма його сутності (стосовно процесу становлення права) і як сутність форми права, яке перебуває в становленні [8, с.171].

У ХХ сторіччі до протиріч, у яких фокусується дихотомія природного й позитивного права, було додано протиріччя сутності та існування. Як зауважив А.Кауфманн [37], природність і позитивність права виражають, відповідно, його сутність та існування [див.: 27, с.109].

У діалектичній філософії радянського періоду можна зустріти таке пояснення взаємозв'язку між двома названими вище категоріями: «явище

у широкому смислі є річ, процес, предмет чи предметна сфера, тобто сфера явища. Воно існує як система декількох вимірів. До її елементів належать: *генетично первинна, визначальна функція (властивість, ознака) явища, тобто його сутність (курсив – С.Р.)*; зовнішні параметри ..., чи явище у вузькому смислі; і нарешті, основний спосіб функціонування, життєдіяльності предмета, тобто його *існування*. Іншими словами, існування є способом вираження сутності при даних зовнішніх параметрах явища. Саме в них і слід шукати причину незбігу, розімкнутості існування й сутності. (...) Існування є, відповідно, суттєве явище, або ж сутність в явищі. Але збіг явища і сутності при цьому не означає, що предмет вже є дійсним. Він стає таким лише тоді, коли основний спосіб його функціонування стає тотожним із генетично первинною функцією, тобто родовою сутністю даного предмета» [8, с.194]. Інакше кажучи, дійсність предмета обумовлюється збігом його сутності та існування, при цьому сутність розуміється як генетично первинна, визначальна функція явища.

Однак у процесі розвитку явища його генетична функція не завжди зберігає значення визначальної. Адже розвиток сутності явища не виключає й таких зрушень, у процесі яких між цими функціями може виникнути розбіжність. Як самі функції явища, так і пізнання й оцінка його призначення та сутності також перебувають у розвитку. І якщо виявлення генетично первинної функції явища само по собі є гносеологічною процедурою, то виокремлення його визначальної функції є актом оцінювання, інтерпретаційною процедурою, здійснюваною у конкретному соціальному контексті з позицій певного передрозуміння. За будь-яких умов уявлення про справжнє право, правосуддя, справедливість ґрунтуються на передрозумінні їх родової сутності, котре, втім, може зазнавати історичних змін і навіть за однакових умов є зазвичай неоднозначним у різних суб'єктів.

У низці концепцій природного права так чи інакше моделюється збіг моментів сутності та існування права. Таке моделювання відбувається у різний спосіб: наприклад, віднайдення особливих гносеологічних форм, у яких відбувається розкриття «істинної сутності» (моральна свідомість, сумління, «серце»); зведення сутності права до всезагальної форми свідомості (категоричного імперативу) як форми існування права (І.Кант і неокантіанство); розгляд існування права як суто ідеального існування цінностей, котрі й утворюють його сутність (феноменологічні концепції); розкриття діалектики становлення ідеальної сутності правового в державному праві (Г.В.Ф.Гегель і нео-

гегельянство); звернення до деякого «істинного існування» як онтичного джерела справжнього права (екзистенціалізм) тощо.

Державно-юридична позитивація природного права: концептуальні засади. У соціально-емпіричному аспекті становить особливий інтерес динаміка співвідношення природного й позитивного права як перехід «поза-» і «дозаконодавчих» нормативних і фактичних чинників соціальної регуляції (соціально-практичних, економічних, психологічних, ідеологічних та ін.) у реальність державно-юридичної системи.

У загальній теорії права радянської доби проблема співвідношення природного й позитивного права досліджувалося насамперед в історико-теоретичному плані як проблема співвідношення права і закону [16]. Підхід до цього питання, обстоюваний В.С.Нерсесянцем, спирався на концепцію «позитивації», засновану на поняттєвому протиставленні природного права позитивному (державному). Позитивація розглядалась як спосіб надання державно-юридичної обов'язковості певним ідейно-теоретичним утворенням. Як указував В.С. Нерсесянц, «позитивація – це офіційне визнання і наділення силою позитивного правоположення» ідей, принципів, концепцій і конструкцій праворозуміння певного типу і характеру». «Тут ми маємо справу, по-суті, з окремим випадком взаємозв'язку теорії (теорії права та праворозуміння) з практикою (конкретно-історичною практикою офіційно визнаного позитивного права), коли теоретичні положення набувають практичної сили (значимості для офіційної і разом з тим реальної позитивно-правової практики» [16, с.200]. Фактично позитивація тут означає «офіціалізацію», державну легалізацію тих чи інших складових теоретичної правової свідомості. Отже, у трактуванні В.С.Нерсесянца поняття позитивації має легістське та юридикомоністичне смислове навантаження. Аналогічний смисл це поняття отримує й в деяких новітніх дослідженнях розглядуваної проблеми [15]. Такий підхід виключає з поля зору процес втілення природно-правових засад у *недержавних* формах юридичної діяльності. (Характерно, що у щойно згаданому дослідженні ставиться проблема «юридичної соціалізації природно-правових норм», що засвідчує можливість розгляду співвідношення природного й позитивного права в аспекті соціологічного праворозуміння).

Водночас у плані соціально-правової морфології цей процес виступає як перетворення однієї форми існування правових феноменів (ідеї, принципи правосвідомості, концепції та конструкції праворозуміння, котрі ще не отримали

державного схвалення) на іншу (ці ж утворення, об'єктивовані у формі, яка засвідчує їх офіційну загальнообов'язковість, тобто перетворені на державно-юридичні норми).

З позицій соціологічного підходу до права видається прийнятною постановка питання про державну й недержавну форми об'єктивації природного права. При цьому позитивація виступатиме особливою, державно-юридичною формою об'єктивації тих природно-правових уявлень, котрі становлять зміст індивідуальної чи колективної свідомості. Така об'єктивація може розглядатись як надання зовнішнього виразу ідеальним правовим конструкціям, як *опредмечування* правового мислення в різноманітних (не лише державно-юридичних) формах юридичної практики.

У пострадянському правознавстві одне з перших загальнотеоретичних досліджень державно-юридичних засобів позитивації природного права здійснено В.М. Шафіровим [32]. Цим автором вводиться поняття природно-позитивного права як результату інтеграції природного й позитивно-нормативного праворозуміння та розглядається низка нормативних регулятивних засобів, котрі, на його думку, виступають внутрішньою формою природно-позитивного права [32, с.149-182]. До таких засобів віднесено уповноважуючі нормативні узагальнення (правові принципи, цілі, завдання, дефініції, презумпції, фікції тощо) та уповноважуючі норми (у В.М.Шафірова одним із прикладів таких регулятивних засобів виступає інститут аналогії закону).

Варто звернути увагу на лібертарно-лібералістичний, індивідуалістичний характер інтерпретації В.М.Шафіровим природного права, котра, втім, загалом характерна для сучасного правознавства. Проте редукування природного права до *свободи* й, відповідно, до державно-юридичних засобів її забезпечення, викликає заперечення. Не применшуючи значущості інституту прав і свобод людини, зауважимо, що їх розгляд поза зв'язком з обов'язками (її та інших суб'єктів) і відповідальністю (як соціально-природними, так і позитивними), вочевидь, методологічно некоректний. Не випадково в окремих публікаціях ставиться питання про природність насамперед юридичних обов'язків, а не прав, які є похідними від них [6].

Зауважимо, що поняття позитивації відображає лише один аспект взаємодії природного й позитивного права, а саме рух від права природного до права позитивного. Інші ж аспекти цієї проблеми пов'язані з процесом формування самих природно-правових вимог та з легітимацією позитивно-правових інститутів, можуть бути розкриті на основі розгляду процесу правового розвитку, про що йтиметься далі.

Проблема юридичних форм природного права. Перехід природного права в державно-юридичну реальність може виступати як процес оформлення правової сутності та становлення правового змісту. При цьому відбувається й певна *формалізація* змісту природно-правових засад у юридичних нормах. Звідси постає можливість розгляду динаміки співвідношення правового змісту і форми як процесу надання юридичної форми природно-правовим феноменам.

У сучасному правознавстві мають місце спроби поширити методологію розгляду форм позитивного права на право природне. Так, М.М.Марченко вважає, що, попри те, що «важливою особливістю природного права, розглядуваного під кутом зору його форм та джерел, є вельми невизначений, порівняно з позитивним правом, характер його формально-юридичного й матеріального (фактичного) змісту», у цього різновиду права «досить чітко виокремлюються як форми, так і джерела» [14, с.85,89]. «...Ведучи мову про форми природного права як про організаційні та інші засоби його внутрішнього вираження, потрібно виходити насамперед із того, що природне право за своєю природою й характером, на відміну від позитивного права – це в своїй основі ніяк не об'єктивоване й формально не організоване право. Принципи, вимоги, ідеї та інші подібні до них компоненти, котрі складають зміст природного права, аж ніяк не виступають у якому б то не було впорядкованому, систематизованому, формально організованому вигляді. Кожен із них, так само як і права, що формують суб'єктивне природне право, проявляються з моменту свого зародження, котрим фактично виступає момент усвідомлення його людиною і «опанування» як відносно самостійного, самодостатнього, далеко не завжди пов'язаного з іншими аналогічними компонентами природного права, явища. Основною формою їх існування первинно є усна, в організаційному відношенні не впорядкована, «стихійна» чи «напівстихійна» форма» [14, с.91, 94-95]. На думку М.М.Марченка, природне право набуває впорядкованого й формально-організованого характеру «лише тоді, коли воно співвідноситься з іншими, внутрішньо організованими явищами, котрі перебувають поза його межами, насамперед із позитивним правом» [14, с.91].

Наведені міркування викликають певні заперечення. Так, навряд чи можна погодитись із твердженням про самодостатність кожного з елементів природного права, серед яких на першому місці автор не випадково називає саме принципи. Адже саме в цьому випадку взаємозв'язки між окремими засадами природного пра-

ва проявляються особливо виразно (наприклад зв'язки між справедливістю й розумністю, рівністю й пропорційністю, свободою та рівністю). Не менш очевидні й взаємозалежності між потребами людини та природними правами людини, що виступають їх виразом.

В основі міркувань М.М.Марченка можна побачити ототожнення впорядкованості із вольовою державно-організаційною діяльністю. З таким дещо звуженим розумінням упорядкованості важко погодитись, так само, як і з невизнанням упорядкованості за «усною» формою природного права. Адже, за слушним зауваженням Г.В.Мальцева, «джерелом усіляких норм як об'єктивного, так і суб'єктивного походження, як технічних, так і соціальних, є насамперед зв'язок явищ, а не воля, котра лише опосередковує цей зв'язок із більшим чи меншим наближенням до суті явищ (...). Об'єктивний зв'язок у природі сам по собі має впорядковуючий характер, а система таких зв'язків, власне, й утворює природний порядок...» [12, с.113]. Носіями природно-правового змісту можуть виступати як поведінка учасників суспільних відносин, так і компоненти колективної чи індивідуальної психології (відчуття, почуття, враження та ін.) та ідеології (цінності, ідеї, образи, принципи, концепції тощо). Безперечно, йдеться не про *будь-які* суспільні відносини, почуття та уявлення, а лише про ті, котрі з огляду на свої властивості можуть бути визнані такими, що їм притаманні ознаки природно-правових у розумінні, викладеному вище. Такі властивості задаються безпосереднім зв'язком названих об'єктів із об'єктивними закономірностями суспільного розвитку, вираженням, відображенням яких, або ж випереджаючим уявленням про які виступають ці об'єкти. Зовнішніми проявами природно-правового змісту можуть бути як форми державно-юридичної практики, так і інші форми соціонормативної регуляції (зокрема звичаї).

Маємо визнати слушність висновку М.М.Марченка про те, що «при взаємодії природного й позитивного права... (...) ...природне право набуває більш упорядкованого й об'єктивованого характеру. Безсумнівно, що завдяки «втленню» в позитивне право, воно набуває більш активного і водночас більш ефективного регулятивного характеру. Нарешті, не підлягає сумніву й те, що в процесі закріплення принципів та інших компонентів, які складають зміст природного права, за допомогою норм позитивного права природне право набуває не тільки окремих рис, але й форм позитивного права» [14, с.94]. Відзначимо, що останнє положення відтворює ідеї Є.М. Трубецкого [29, с.57; 5, с.153-166].

Принципово аналогічний підхід міститься й у соціологічно зорієнтованій «формально-змістовій» концепції праворозуміння П.Оля [18, с.217]. (З іншого боку, варто відзначити, що ідеї існування у права «фактичного», «економічного», «ідейного» та інш. «неправового» змісту мають також і своїх супротивників у сучасній філософсько-правовій літературі [див., напр.: 9, с.173]. Більш докладний розгляд цього питання виходитиме за рамки цієї статті).

У сучасному правознавстві одна з найбільш серйозних філософсько-правових розвідок, котрі торкаються розглядуваної проблематики, належить О.В.Стовбі [27]. Осмислюючи правову ситуацію та її сутність з позицій гуссерліанської феноменології та фундаментальної онтології М.Хайдеггера, автор із залученням конкретного юридичного матеріалу визначає підстави і критерії застосування суддею не закону, а принципу верховенства права [27, с.130-133], характеризує критерії справедливої міри між вчинком та його наслідками як показник істинності такої ситуації [27, с.125-128]. І хоча проблема, винесена в назву цієї статті, не виступає тут самостійним предметом дослідження, тим не менше аналіз, виконаний на підставі розрізнення права і закону, ситуацій «правової» та «спеціально-юридичної» [27, с.23], є прикладом цілісного філософсько-правового підходу до осмислення саме цієї проблеми.

Одну зі спроб більш деталізованої розробки питання про юридичні форми існування природного права здійснив Ю.Ж.Шокумов [33]. Дослідник вважає однією з необхідних ознак природного права його закріплення в спеціальних державно-юридичних нормах та пропонує виокремлювати три групи форм сучасного природного права: 1) різноманітні результати нормотворчої діяльності (законодавчої й судової); 2) форми незаконодавчого характеру, які санкціонуються державою (правову доктрину, нормативний договір, принципи права, правовий звичай); 3) форми, у створенні яких держава не бере участі, забезпечуючи тільки їх реалізацію й захист. До них належать, зокрема, приватноправовий договір, що містить загальні правила поведінки.

Наведена класифікація, на наш погляд, має певні недоліки, насамперед – відсутність єдиного класифікаційного критерію. Підстава виокремлення першої групи форм – зміст державно-юридичної діяльності; до другої групи автором віднесено форми як державного, так і недержавного походження («незаконодавчий» характер має й судова правотворчість, віднесена автором до першої групи форм); третю групу форм виокремлено за іншим критерієм – участь держави в

їх створенні. Зауважимо, що держава не бере участі не лише у створенні приватноправового договору, але й правового звичаю, однак у разі необхідності, забезпечуючи реалізацію й захист як першого, так і другого. Це призводить до можливості об'єднання договірної та звичаєвої форм в рамках однієї групи. Отже, фактично тут запропоновано не класифікацію, а лише перелік форм «сучасного природного права». Викликає запитання й віднесення юридичної доктрини до природно-правових форм, санкціонованих державою. Однак здійснена Ю.Ж.Шокумовим спроба конкретизувати форми інтеграції природного й позитивного права, безперечно, привертає увагу як дослідження переходу природного права в право державно-юридичне.

Дослідження розглядуваної проблематики не може обмежуватись самим лише визначенням концептуальних підходів до взаємодії природного й позитивного права, але вимагає сходження від абстрактно-теоретичних узагальнень до розгляду конкретних питань юридико-прикладного значення й, навпаки, вміння осмислювати окремі правовідносини крізь призму філософсько-правових категорій. Перше завдання зазвичай становить неабияку складність для загальнотеоретичного правознавства, тоді як друге – для галузевих юридичних наук. На наш погляд, блискучим прикладом розв'язання обох завдань може слугувати класична праця Й.О. Покровського «Основні проблеми цивільного права» [20].

Серед праць галузевого спрямування видається цікавим філософсько-правовий розгляд сутності сімейних правовідносин, здійснений С.І. Тиводар [28]. У цьому дослідженні виявляється, з якими онтологічними філософськими категоріями корелюють поняття позитивного сімейного права і сімейно-правової доктрини, і в такий спосіб через ядро юридичних понять сімейного права розкривається сутність (природа) сімейних правовідносин. Такий підхід видається плідним способом аналізу юридичних проблем у діалектичній єдності «природних» і «позитивних» аспектів правової реальності.

Соціальна інституціоналізація природного права. Зауважимо, що праці, в яких окремі юридичні інститути осмислюються як конкретні форми сутності (природи) права, в сучасній українській юриспруденції досить рідкісні.

Водночас з погляду завдань юридичної практики (правотворчої, правозастосовної, правоінтерпретаційної), аналіз проблематики співвідношення природного й позитивного права потребує такого підходу, котрий дозволяв би: деміфологізувати проблематику природного права, виявити

його реальне місце в системі соціальної регуляції; не обмежувати предмет дослідження виключно юридичною доктриною або ж самими лише нормами державно-юридичного права, а виявляти взаємодію юридичних норм з іншими чинниками соціальної регуляції (як нормативними, так і фактичними); установлювати діалектичні взаємозв'язки між нормативними і фактичними компонентами правової реальності на матеріалі реально функціонуючих інститутів права; розглядати «позитивне право» як один з елементів ширшої соціорегулятивної цілісності (системи); сприяти у розв'язанні конкретних юридико-прикладних проблем галузевого характеру; утримувати в полі зору як ідеально-ціннісні, так і соціально-емпіричні аспекти взаємодії природного й позитивного права.

Як видається, вказані вимоги задовольняє соціологічний підхід до означеної проблеми, в рамках якого методологічною основою для такого способу осмислення проблеми може виступати емпірично-орієнтований *інституційний аналіз*.

У пострадянському правознавстві вже мали місце окремі спроби використання соціально-інституційного підходу осмислення природного права [15;17]. Наприклад, Т.О.Мухина визначає природне право як «соціальний інститут наддержавного характеру, зумовлений природою і суспільним середовищем, вимоги (ідеали) якого, будучи опосередкованими правосвідомістю, набувають правової форми і виступають уже у вигляді правових вимог (ідеалів), що виконують функції прообразів юридичних норм позитивного права, ціннісного критерію оцінки позитивного права, або ж безпосередньо входять у діючу систему права» [15, с.11]. Вказівка на те, що природне право є «соціальним інститутом наддержавного характеру», навряд чи достатньо прояснює його природу (адже при цьому незрозуміло, про який саме соціальний інститут іде мова – мораль, релігію, політику); виникає й питання про те, в чому саме полягає «наддержавність» цього інституту. Однак саме по собі опертя на соціологічний підхід у дослідженні розглядуваної проблематики видається тут вельми не випадковим.

Загальнотеоретичні засади застосування інституційного підходу у сучасному правознавстві розкриваються у дослідженнях відомого теоретика права Г.В.Мальцева [13]. Як відзначає цей учений, основною якістю інституту як у соціологічному, так і в юридичному смислі є нормативність [13, с.444]. Саме норми (правила) виступають ядром інституту. «Значна кількість явищ в інституційній сфері являє собою стійкі типи соціальної поведінки, моделі дій чи комплексу дій,

зразки (паттерни) вчинків, що виражають нормативну сутність і специфіку інститутів» [13, с.448]. Г.В.Мальцев виокремлює чотири блоки елементів, котрі відображають основні функції соціальних інститутів: *нормативний, ідейно-цільовий, організаційний та поведінковий*. Для того, щоб соціальний інститут зміг виникнути й функціонувати, він неодмінно повинен мати у своєму складі фундаментальні елементи з нормативного та ідейно-цільового блоків. До першого входять формальні (зокрема законодавчі) і неформальні норми, повноваження, права й обов'язки, вимоги, домагання, повинність (рос. – *долг*), порядок залагодження спорів, розв'язання конфліктів, відповідальність тощо; до другого – смисли, ідеали й ідеології, цілі й прогнози, очікування, завдання, теоретичні побудови, проекти й розрахунки, зміна програм і пріоритетів, плани реформування тощо [13, с.448-449]. Неважко помітити, що елементи обох блоків значно відповідають соціорегулятивній та легітиміційній функціям природно-правових уявлень. Насамперед це стосується складу другого блоку, однак низка елементів першого (зокрема норми, вимоги, повинність, права й обов'язки) також формально характеризує принципи природного права.

Особливе значення має *ідейно-цільовий* блок соціальних інститутів. «...Існує, – пише Г.В.Мальцев, – глибокий та нерозривний зв'язок між метою (цілями) інституту та його ідеологією, силою, що скріплює його, виступаючи джерелом авторитету й престижу інституціональних структур, які діють у суспільстві. Що ж до функцій ідеологій, то вони добре відомі – це *виправдання, легітимізація, підведення під певне соціальне явище* принципів ідейної та моральнісної основи» [13, с.450]. «Природно-правові» уявлення, ідеї, концепції входять саме до цього блоку. За слушним твердженням Г.В.Мальцева, у легітному інститутогенезі ідейно-цільовий блок має передувати блоку нормативному (а саме державно-нормативному). На інститутах *організаційного* типу лежать функції організації дії нормативно-ціннісних регуляторів, моральних, правових, політичних та інших соціальних норм. І, зрештою, завершує послідовність утворення інститутів *поведінковий* блок, який об'єднує моделі та зразки інституційної поведінки та спирається на соціальний досвід функціонування інституту чи інших пов'язаних із ним інститутів [13, с.453].

У наведеній конструкції хотілось би відзначити ще один момент: належність першого й другого блоків до сфери ідеального й соціально-деонтичного, до ціннісно-нормативної регуляції («належне»), а останніх двох – до соціально-

емпіричного, до сфери реалізації соціальних цілей і факторної регуляції («суцце»). Таким чином, пропонується Г.В.Мальцевим підхід дозволяє диференціювати та функціонально об'єднати сфери суцього та належного на рівні соціальних інститутів. Тому існують підстави припустити, що антагонізм обох сфер права, загострений Кантом і неокантіанцями, може бути пом'якшений у рамках інституційного аналізу. Це припущення ґрунтується на положенні соціології Т.Парсонса про інституціоналізацію як «порядок інтеграції «окремого нормативного комплексу до більш загального комплексу, який управляє системою в цілому на нормативному рівні» [19, с.704]. Наголос на інтеграційній функції розглядуваного процесу орієнтує на виявлення соціонормативної цілісності, складовими якої виступають ідейно-цільові («природно-правові») й нормативні (позитивно-правові) компоненти.

Видається важливим і положення Г.В.Мальцева про те, що «в плані соціального регулювання досконалим є той інститут, у якому представлені елементи всіх виокремлених блоків» [13, с.454]. Зв'язки державно-юридичних інститутів з іншими підсистемами суспільства зумовлюють залежність дієвості державно-юридичного права (як важливого елемента першого з означених блоків) від його узгодженості з елементами інших блоків – ідейно-цільового (ідеологічного), організаційного й поведінкового. З іншого боку, опертя ідейно-цільових («природно-правових») уявлень на перевірені часом існуючі традиції, практичний досвід функціонування соціальних інститутів виступають гарантією їх культурної органічності («природності»), обґрунтованості й, зрештою, *закономірності* відповідних юридичних рішень.

У соціології та в юриспруденції процес формування елементів інституційної структури та створення самих інститутів отримав назву *інституціоналізації* [13, с.457]. Для цілей нашого дослідження видається допустимим розглядати інституціоналізацію як *процес створення тих соціонормативних (зокрема державно-юридичних), організаційних та досвідно-практичних елементів соціальних інститутів*, за посередництвом яких забезпечується функціонування їх ідейно-цільових компонентів, відображуваних у природно-правових уявленнях.

З огляду на безсумнівну залежність ідеології від емпіричних потреб і соціокультурних умов, потрібно вести мову не лише про інституціоналізацію природно-правових уявлень, але й про процес ідеологічної, морально-свідоглядної *легітимації* соціальних інститутів, уже фактично існуючих у їх організаційному, законодавчо-нормативному й пове-

дінковому вимірах. Якщо в першому випадку можна презюмувати закономірний та необхідний, загальносоціальний (публічний) характер потреб та інтересів, відображуваних у природно-правових уявленнях, то в другому випадку такий характер не завжди очевидний, внаслідок чого згадана легітимація в соціально-диференційованому суспільстві постає як аксіологічна й політико-правова проблема.

Висновки. 1) Процес взаємодії природного й позитивного права може розглядатись як об'єктивація, матеріалізація, опредмечування ідеальних природно-правових утворень, як юридичне оформлення деонтичних складових змісту правової свідомості.

Процес функціонування таких утворень (ціннісно-нормативних уявлень, понять, концепцій) у державно-юридичній діяльності відображається поняттям позитивації, смислове навантаження якого може змінюватись залежно від аспекту його використання й особливостей праворозуміння.

У філософсько-правовому плані *позитивація природного права виступає як державно-юридична об'єктивація природно-правових уявлень*, котрі становлять зміст індивідуальної чи колективної свідомості. У соціально-філософському й соціологічному аспектах цей процес є легалізацією (офіційним визнанням) деонтичних складових правової свідомості, яким надається державно-юридичне значення.

Категорії юридичного оформлення, об'єктивації, матеріалізації опредмечування, позитивації моделюють процес правового розвитку як процес становлення сутності права, як рух у напрямку від сутності права до його існування.

2) Переведення проблеми взаємодії «природно-» й «позитивно-правових» аспектів правової реальності на соціологічний рівень розгляду дозволяє інтерпретувати цю взаємодію за посередництвом інституційного аналізу.

Інституціоналізація природно-правових уявлень є процесом створення тих соціонормативних (зокрема державно-юридичних), організаційних і досвідно-практичних елементів соціальних інститутів, за посередництвом яких забезпечується функціонування їх ідейно-цільових компонентів.

Легітимація юридичних інститутів є оцінюванням їх відповідності існуючим морально-правовим («природно-правовим») уявленням (про справедливість, правду, соціально-належне, повинне тощо).

Процеси інституціоналізації й легітимації виступають як прояви загальних закономірностей функціонування соціально-юридичних інститутів.

3) Взаємодія «природних» і «позитивно-правових» компонентів системи соціальних ін-

ститутів є складовою діалектичного процесу правового розвитку, який може розглядатись як становлення закономірностей юридичної діяльності, яке відбувається за активної участі правої свідомості (почуттів справедливого й несправедливого, ідей, уявлень, образів, понять, концепцій соціально-деонтичного змісту).

Такі закономірності знаходять вираження в системі соціально-юридичних інститутів (сім'ї, власності, договору, самозахисту, представництва, судочинства, законотворчості, правозастосування тощо), які, у свою чергу, впливають на динаміку суспільних відносин, інспіруючи подальше розгортання цього процесу. У такий спосіб відбувається становлення та розвиток багатоаспектної сутності права.

Окремі аспекти цієї сутності відображаються в індивідуальних і колективних деонтичних уявленнях про істинне (справжнє, належне) право, правду, правосуддя, справедливість, закон. Такі уявлення змістовно опосередковують перетворення найбільш нагальних потреб соціальної практики на правові вимоги і водночас виражають трансформацію емпіричного змісту суспільних відносин як соціального суцього у зміст соціально-належного.

Список літератури

1. *Алексеев С.С.* Восхождение к праву. Поиски и решения / Алексеев С.С. – М.: НОРМА, 2002.
2. *Бачинин В.А.* Антитеза естественного и позитивного права: философско-культурологический анализ / Бачинин В.А. // *Общественные науки и современность.* – 1999. – № 6. – С.76-87.
3. *Бачинин В.А.* Морально-правовая философия / Бачинин В.А. – Х.: Консум, 2000.
4. *Бернацкий Г. Г.* Естественное право в истории правовых учений: Монография / Бернацкий Г. Г. – С-Пб.: Санкт-Петербургский ун-т МВД России, 2001.
5. *Бернацкий Г. Г.* Естественное право. Права человека. Мораль / Бернацкий Г. Г. – С-Пб.: Изд-во СЗАГС, 2000.
6. *Бойко А.И.* О естественности правовых обязанностей и некорректности возвеличивания субъективных прав / Бойко А.И. // *Правовая политика и правовая жизнь.* – Москва; Саратов. 2004. – № 1.
7. *Графский В. Г.* Общая теория права П. А. Сорокина: на пути к интегральному (синтезированному) правопознанию / Графский В. Г. // *Государство и право.* – 2000. – № 1. – С. 111 — 120.
8. *Диалектическая логика. Категории сферы сущности и целостности / Ред. Абдильдин Ж.М. и*

др. – АН Казахской ССР. Ин-т ф-фии права. – Алма-Ата: Наука, 1987.

9. *Керимов Д.А.* Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Керимов Д.А. – М.: Аванта+, 2000.
10. *Костенко О.М.* Культура і закон у протидії злу / Костенко О.М. – К.: Атіка, 2008.
11. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография / Максимов С.И. – Харьков, 2002.
12. *Мальцев Г.В.* Понимание права. Подходы и проблемы / Мальцев Г.В. — М.: Прометей, 1999.
13. *Мальцев Г.В.* Социальные основания права / Мальцев Г.В. – М.: НОРМА, 2007.
14. *Марченко М.Н.* Источники права. Учебн. пособие / Марченко М.Н. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005.
15. *Мухина Т.А.* Проблема соотношения естественного и позитивного права Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Мухина Т.А. – Уфа, 2005.
16. *Нерсесянц В.С.* Право и закон. Из истории правовых учений Нерсесянц В.С. – М., 1983.
17. *Новиков А. В.* Естественное-социальное и позитивное право: генезис и соотношение (социально-философский анализ) : Автореф. дис. ... к. филос. н. : (09.00.11) / Новиков А. В. – Ярославль, 2002.
18. *Оль П.А.* Правопонимание: от плюрализма к двуединству. Монография / Оль П.А. – С.-Пб.: Юрид. центр Пресс, 2005.
19. *Парсонс Т.* О структуре социального действия / Парсонс Т. – М., Акад. проект, 2000.
20. *Покровский И.А.* Основные проблемы гражданского права / Покровский И.А. – М., 1998.
21. *Поляков А.В.* Общая теория права. Курс лекций / Поляков А.В. - С.-Пб.: Юрид. центр Пресс, 2001. – 642 с. – С. 166-207.
22. *Право XX века: идеи и ценности: Сб. обзоров и рефератов / Отв. ред. Пивоваров Ю.С. — М.: РАН, ИНИОН, 2001. – С.246-247.*
23. *Правовая мысль XX века. Сб. обзоров и рефератов / Отв. ред. Пивоваров Ю.С. — М.: РАН, ИНИОН, 2002. – С.171.*
24. *Рабинович П.М.* Праворозуміння «природне» та «легістське»: неминучість співіснування / Рабинович П.М. // *Право України.* – 2009. – № 3. – С. 65-70.
25. *Ромашов Р.А.* Реалистический позитивизм: интегративный тип современного правопонимания / Ромашов Р. А. // *Правоведение.* С.-Пб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. – № 1. – С. 11-12.
26. *Сливка С.С.* Природне та надприродне право: У 3-х частинах. – Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд / Сливка С.С. – К.: Атіка, 2005. – 224с.;

27. *Стовба А.В.* Правовая ситуация как исток бытия права / Стовба А.В. – Х.: ФО-П Лисяк Л.С., 2006.
28. *Тиводар С.И.* Институциональная структура семейных правоотношений. Монография / Тиводар С.И. – Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ, 2004.
29. *Трубецкой Е.Н.* Энциклопедия права / Трубецкой Е.Н.; Сост.: Сандулов Ю.А.; Науч. ред. и вступ. ст.: Бернацкий Г.Г.; Прим.: Масленников Д.В. - С.-Пб.: Лань, 1999.
30. *Фуллер Л.* Мораль права / Фуллер Л. – К.: Сфера, 1999.
31. *Четвернин В.А.* Современные концепции естественного права / Четвернин В.А. – М.: Наука, – 1988.
32. *Шафиров В.М.* Естественно-позитивное право: введение в теорию / Шафиров В.М. – Красноярск : ИЦ КрасГУ, 2004. – 260с.
33. *Шокумов Ю. Ж.* Современное естественное право и частноправовой договор как форма его существования: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Шокумов Ю. Ж. – Ростов-на-Дону, 2000.
34. *Dworkin R.* Law's Empire. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
35. *Hall J.* Integrative Jurisprudence // Interpretations of Modern Legal Philosophies. - N.-Y., 1947.
36. *Harold J. Berman.* Toward An Integrative Jurisprudence: Politics, Morality, History // California Law Review, vol. 76, 1988. – № 4. – P. 779-801.
37. *Kaufmann A.* Ontologische Struktur des Rechts // Rechtsphilosophie im Wandel. – Frankfurt am Maine: Stationeneines Weges, 1972.
38. *Ryffel H.* Grundprobleme der Rechts- und Staatsphilosophie. Neuwied; B., 1969. – S. 207-208.

С. П. Рабинович

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЕСТЕСТВЕННОГО И ПОЗИТИВНОГО ПРАВА: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Перевод проблемы взаимодействия естественно- и позитивно-правовых аспектов правовой реальности на социологический уровень рассмотрения позволяет интерпретировать это взаимодействие посредством институционального анализа. Институционализация естественно-правовых представлений является процессом создания тех соционормативных (в том числе государственно-юридических, организационных и опытно-практических элементов социальных институтов, посредством которых обеспечивается функционирование их идейно-целевых компонентов. Легитимация юридических институтов является оценкой их соответствия существующим морально-правовым («естественно-правовым») представлениям. Процессы институционализации и легитимации выступают как проявления общих закономерностей функционирования социально-юридических институтов.

S. P. Rabinovych

INTERACTION BETWEEN NATURAL AND POSITIVE LAW: METHODOLOGICAL BASIS OF RESEARCH

Consideration of the problem of epy interaction between natural and positive law aspects of legal reality on the sociological level allows interpreting this interaction through an institutional analysis. The institutionalization of natural law views is a process of creation those social-normative (including state-law, organizational and empirical elements of social institutions through which the maintainance of their ideological and target components is provided. The legitimation of legal institutions is the evaluation of their conformity with the existing ethic-legal («natural law») views. The processes of institutionalization and legitimation serve as a manifestation of the general regularities of the functioning of social and legal institutions.